

Teze

Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta,
Ústav hospodářských a sociálních dějin
Historické vědy – Moderní hospodářské a sociální dějiny

Tomáš K a v k a

Za účelem podpory umění...

**Umělecké spolky střední Evropy v kontextu společenské modernizace
19. století**

Supporting the Arts...

**Art Societies of Central Europe in the Context of the 19th Century's
Social Modernization**

vedoucí práce – Prof. PhDr. Jiří Štaif, CSc.

2013

Spolky na podporu umění se v průběhu 19. století staly významným fenoménem euroatlantického prostoru. Jako nový model péče o umění se vztahovaly ke strukturální přeměně veřejnosti a nástupu vrstev tzv. *Bürgertum* – měšťanské společnosti, která z velké části jejich vznik iniciovala a hlavně jejich správu následně vykonávala. Prostřednictvím spolků mohly nové vrstvy měšťanstva přebírat umělecký provoz, který dosud v rukou držela především aristokracie a církve – starší stavovské vrstvy, jež plnily jednak roli zadavatelů a donátorů, a tím zásadně ovlivňovaly i estetický vkus.

Vrstvy, které v průběhu 19. století pozvolna přebíraly mocenské páky řízení společnosti od stavů *ancién regime*, stály na principu nových hodnot založených především na uznání výkonu a v bádání je nazýváme *Bildung und Besitz*. Takový společenský výkon totiž mohly poukázat buďto prostřednictvím nabytého vzdělání nebo majetku. Jejich svět se přitom formoval hlavně v městském prostředí, kde jejich zástupci dostali možnost své požadavky prvně prosazovat a vytvářet tak specifický svět vlastní, demokratičtější kultury, na jejímž provozu mohlo

participovat mnohem větší procento obyvatelstva nežli doposud. Vytvářely tak základ pro občanskou společnost jako společnost jedinců s nezávislým, formálně rovným přístupem k trhu i obecní správě. A s jejím vývojem také na čas srostly. Organizačními jednotkami této společnosti se přitom stávaly tzv. *občanské spolky*, které splňovaly onu formu rovného přístupu všech jedinců. V nich se mohly artikulovat různé společenské zájmy a vytvářet tak v místech existence spolků nový veřejný prostor. Stejně jako v jiných oborech lidské činnosti, byl i nový umělecký život organizován právě jejich prostřednictvím.

Ve střední Evropě se od 18. století prosazovala jako úřední jazyk němčina a tak tyto první spolky také dostávaly jasně vymezující označení *Kunstverein*, které se také rozšířilo a zobecnělo po celé střední Evropě. V polovině 19. století již mělo *umělecký spolek/Kunstverein* každé větší středoevropské město. Umělecké spolky jako občany provozované a zřizované organizace, poskytovaly jednotlivcům možnost pocitu participace na uměleckém dění a pomáhaly tak dotvářet kýžený společenský habitus. Umění a zájem o něj se tím stávalo jednou z hodnot společnosti *Bürgertum*. Šlo však o takové umění, které by vyhovovalo jejich vkusu a tak se do něj stejně jako i do celého spolku promítaly praktiky této měšťanské občanské společnosti.

Spolky tak měly na jedné straně vytvářet nové podmínky pro umělecký trh a seznamovat občany s uměním, na druhé straně však měly vyjadřovat i hodnoty celé společnosti, které se měly prosadit. Vedle demokratizace veřejného života a snahy o vytvoření kritického diskursu, se také do fungování spolků inkorporovaly hodnoty nacionalismu, který měl v průběhu 19. století velký emancipační potenciál. V německém prostředí se tak umělecké spolky stávaly nositeli idejí národního státu, který měl být také ztělesněn v uměleckých počinech. Docházelo ke společným demonstracím národních symbolů a spolky také podléhaly vytvářenému diskursu o národních dějinách umění, který se jako produkt myšlenky historismu šířil od počátku 19. století německým prostředím.

V důsledku existence různých územních celků a etnických skupin ve střední Evropě však vznikaly i spolky opozičních národních hnutí, které neměly na

německém výkladu vývoje zájem. Od německých vzorů se tak rozšiřovaly i jinojazyčné umělecké spolky, které šířily svoje vlastní vidění hodnot. Prostřednictvím spolků se tak ve střední Evropě vytvářela zajímavá kultura, v mnohém si vzájemně podobná, ačkoli se podle prostoru a identity také od sebe navzájem odlišující.

Tyto různé podoby kultury kolem umění se snažím popsat pomocí *historické komparace* ve své disertační práci. Jako prostředek využívám sondu do tří měst, které střeoevropský prostor a jeho různé podoby představují. Lze v něm totiž jako vhodný materiál k výzkumu využít život a fungování rozličných skupinových identit a jejich postupnou emancipaci, která šla ruku v ruce se sílícím národním vědomím. V případě srovnání uměleckých spolků, vycházím ze základního prostoru existence spolků, kterým je území Německa. Zde první spolky – *kunstvereiny* vznikaly již od dvacátých let 19. století, a tudíž mohly dobře plnit funkci vzorů pro další organizace stejného účelu, které se později ustavovaly na území mnohonárodnostní habsburské monarchie.

Proto je jako první spolek ke srovnání vybrán spolek *Leipziger Kunstverein* jako příklad uměleckého spolku/kunstvereinu v německém prostředí, který vznikl roku 1837. Dalším, který ukazuje, jak se mělo české národní umění emancipovat prostřednictvím spolčování, je pražský spolek *Umělecká beseda*, přičemž je hlavní pozornost cílena na její výtvarný odbor. Tento spolek vznikl roku 1863. Následně jako reprezentant moravského německého městského spolkového prostředí je vybrán nejpozději se konstituující, roku 1882, brněnský *Mährischer Kunstverein*.

V práci jsou nejprve otevřeny obecnější otázky, které celou dobu ovlivňovaly a zásadně tak provoz spolků a umělecké kultury determinovaly. Prvně se zabývám konstituováním vrstev *Bürgertum* a v obecnějším rámci jeho vlivem na střední Evropu. V první řadě na německou, a následně českou společnost a jejich vztah k vývoji občanské společnosti. Následně se věnuji pronikání nacionalismu do konstituování společností, abych nakonec přiblížil proměnu estetického diskursu a zformování dějin umění s prizmatem historismu.

V první sondě práce je na příkladu lipského spolku *Leipziger Kunstverein* poukázáno na vývoj a praktiky společnosti německé *Bürgertum*, jak se ukazují na jejím uchopení pole výtvarného umění. Postupně je přiblížena funkce městského prostoru pro formování občanské společnosti a důvody, které vedly k vytváření nových forem komunikace i s ohledem na výtvarnou veřejnost – širší kritické fórum, které je schopna žánr artikulovat. Posléze se zabývám specifiky, která determinovala vznik spolku v Lipsku. Následně se snažím zodpovědět otázku sociální struktury spolkové základny a charakterizovat její vůdčí osobnosti, které práci a směřování spolku nejvíce ovlivňovaly. Otázku smyslu spolku ve vývoji městské společnosti, a jeho význam v rámci fenoménu nacionalismu, řeší předposlední část, přičemž je v poslední části přistoupeno k analýze proměn, ke kterým došlo v průběhu jeho existence až do počátku 20. století.

Spolek Leipziger Kunstverein roku 1837 vznikl, aby zaplnil nabízející se městské pole artikulace výtvarného žánru. V jeho stanovách je evidentní inspirace podobnými staršími sdruženími jako např. Münchner Kunstverein nebo Preussischer Kunstverein. Ve městě se prezentuje nejprve úspěšnými výstavami, aby postupně nabyl sbírky obrazů, na jejichž základě by vystavěl městské muzeum umění. K tomu využívá celou praxi obvyklých činností kunstvereinů – pořádá výstavy, vydává pro své členy spolkové umělecké prémie, slosovává umělecká díla. A sbírá peníze. V průběhu let ve městě zdomácní a roku 1848 dosáhne první mety, když založí své muzeum. Roku 1858 potom ze závěti jednoho z členů spolku postaví i Městské muzeum (Städtische Museum). Plně připoután k muzeu pak plní roli jeho podpůrce, přičemž se postupně jeho veřejná role vytrácí. To se projevuje i v úbytku nejbohatších městských vrstev mezi jeho podporovateli, hlavně hospodářské buržoazie, na úkor drobnějších podpůrců hlavně z řad vzdělanostního občanstva.

Druhá je popisována jako město s reprezentativní rolí centra pro české národní hnutí Praha a v ní český spolek Umělecká beseda. Česká metropole podobně jako Lipsko nebyla hlavním městem státu, nicméně plnila stejnou roli střediska regionu. Na rozdíl od Lipska však byla i centrem českého národního hnutí. To se však ve svých sférách, tedy i ve výtvarném umění, nejprve muselo rozvinout a tak uvnitř městského prostoru je spolek *Umělecká beseda* zajímavou ukázkou, jak se vytváří

praxe nového národního pole. Aby vůbec našel své místo, musí si vymezit činnost, která nebude dublovat dosavadní instituce pražského výtvarného života, tzn. hlavně *Akademii výtvarných umění*, *Společnost vlasteneckých přátel umění* a *Krasoumnou jednotu (Kunstverein für Böhmen)*. Nejspíš i z obavy o to, že by jako organizace orientovaná na jenom jeden žánr nedosáhla chtěné podpory, tak vzniká ve třech rovnocenných odborech a vytváří dosud nepraktikovanou spolkovou podobu. V práci se tak soustředíme na jeho výtvarný odbor. Sledujeme jeho snahu o profesionalizaci i strategie, kterými se snaží najít místo v pražském výtvarném provozu. Od jeho úspěchů až po dobu devadesátých let, kdy se jeho národní význam ztrácí.

Umělecká beseda vznikla roku 1863 s cílem dobýt v městě Praze místo třem uměleckým žánrům – literatuře, hudbě a výtvarnému umění, které se, podobně jako jiná zájmová pole této doby, měla stát na spolkovém principu jeho českými národními institucemi. Výtvarný odbor svoji snahu opíral hlavně o ambiciózní plán stát se určující autoritou v jednání o české podobě jeho výtvarného umění. Částečně se snažil o jeho historizaci (památkářská činnost), částečně o jeho zakotvení v českém soudobém diskursu (pořádání výstav, přednášek, festivální kultura). Jeho snaha přitom nacházela odezvu hlavně v prvních dvaceti letech, kdy dosáhl několika národních výkonů. Spolukonstituoval pole kosmopolitních národních umělců při Shakespearovské slavnosti, uspořádal několik výstav se zajímavými autorskými díly, podařilo se mu vytvořit i tři spolkové ikony, na které neustále odkazoval (Mánes, Čermák, Levý). V jeho těle se pak koncem sedmdesátých let sešla národní výtvarná reprezentace, která do budoucna měla být nazvána generace Národního divadla. Po dokončení divadla však odbor upadal, a ač nacházel své přispěvatele, jeho normotvorný profil se vytratil. Částečně díky přežitému paradigmatu „jednoho národního umění“, částečně díky přechodu české výtvarné veřejnosti do profesionálních institucí.

Nakonec je přistoupeno k popisu uměleckého spolku ve městě Brně, který se jmenoval *Mährischer Kunstverein*. Ten je popisován v komparaci ke dvěma předešlým hlavně, aby poukázal na kontrasty, které umělecký provoz přinášel v menším, regionálním zemském centru, jakým Brno s německou samosprávou

v druhé polovině 19. století bylo. Nejprve je nastíněn výtvarný profil města a poměrně trnitá cesta k ustavení spolku, aby poté byla popsána jeho nejdůležitější činnost a částečně také osvětlen jeho sociální profil. Přičemž je zdůrazněna postupně se zvětšující role Mährischer Kunstverein pro celou německou výtvarnou kulturu nejenom v Brně, ale na celé Moravě. A také počínající konflikt moravských Čechů a Němců, kterého nebyla ušetřena ani výtvarná veřejnost.

Brněnský Mährischer Kunstverein vstoupil v život po dvou neúspěšných pokusech o konstituování roku 1882, přičemž jako mnoho podobných organizací střední Evropy, kunstvereinů, se pro něj stalo zásadní aktivitou od počátků pořádání výstav. I on brzy ve městě se svou činností zakotvil, ovšem hodně doplácel na blízkost Vídně, kde zůstávalo nejlepší zboží a dlouho byl jen provinčním, ač tedy honorací podporovaným spolkem. Zásadní zlom v jeho činnosti nastává až na přelomu století, kdy si pronajímá vlastní prostory a dokáže s podporou města i Moravského zemského sněmu vytvořit kvalitní výstavní program. Shodou okolností v době, kdy svůj Klub přátel umění vytvoří v Brně česká reprezentace. Roku 1904 se formálně stává zástupcem moravského německví a také záštitou tamější německé výtvarnické reprezentace. Roku 1911 se podaří i jemu, podobně jako se to zdařilo spolku v Lipsku, postavit vlastní umělecké muzeum, tzv. Künstlerhaus – Dům umělců. Pořádá stále velice kvalitní výstavy a hlavně díky síti podporovatelů se mu podaří zůstat záštitou moravské německé výtvarné i umělecké veřejnosti až do rozpadu monarchie a nástupu české samosprávy ve městě.

Z výsledku komparace vyplývá přitom několik zajímavých skutečností, které spolkové hnutí v mnohém specifikuje.

- *Poukazuje na podobný profil i principy fungování obou zkoumaných kunstvereinů – ač od sebe vzdáleny 35 léty svého založení, provozovaly Mährischer i Leipziger Kunstverein dost si blízké profesní typy osobností. V první řadě příslušníci elitní hospodářské buržoazie (Wirtschaftsbürgertum), často významní místní sběratelé, kteří podporou spolků jistě počítali se zlepšení nabídky obrazů i pro své vlastní sbírky. Jak v Lipsku, tak v Brně navíc oba také město po své smrti obdařili významným uměleckým darem.*

- *Všechny tři spolky ve svých strategiích využívaly několik pro umělecké spolky/kunstvereiny zcela typických prvků – vydávání spolkových premií, slosování uměleckých děl, pokoušely se pořádat výstavy, využívání drobného mecenátu (ač ten fungoval v Leipziger Kunstverein až později, původně šlo o akciovou společnost)*
- *Oba kunstvereiny zůstaly v širší dosahu spjaty s městskou identitou, k manifestování národní, tzn. německé identity se spojovaly s podobnými sdruženími či je vytvářely (viz. společné výstavy Leipziger Kunstverein s dalšími německými kunstvereiny v padesátých letech 19. století, resp. Mährischer Kunstverein a jeho spojování se a nabízení prostor dalším moravským německým sdružením jako prvnímu spolku německých výtvarníků – Verein der deutsch-mährischer Künstler), Umělecká beseda se naopak snažila vlastní českou národní identitu tvořit, proto také vypadal její profil jinak, že se fakticky o stejnou věc (výstavy, slosování) starali umělci profesionálové kontra laici*
- *Ač vypadají oba kunstvereiny proti Umělecké besedě značně odlišně, ukázalo se, že znamenaly vzájemnou tvrdou konkurenci. V Praze v konkurenci starších sdružení vítězily v iniciování veřejných událostí v případech prezentace výtvarné činnosti nad Uměleckou besedou dlouhodobě starší organizace jako Krasoumná jednota, nicméně v Brně, kde vznikl stejný Klub přátel umění jako česky vymezený na podobném principu jako Umělecká beseda – tzn. ve třech uměleckých odborech, přinesl německému kunstverein konkurenční prostředí a také zintenzivnil jeho snahu o kvalitu, která vrcholila celoroční výstavní činností a následně, roku 1911, stavbou vlastního spolkového domu nazvaného na počest císaře Kaiser Franz Josef Jubiläums – Künstlerhaus*

PRAMENY a LITERATURA

Archivní materiály

Archiv města Brna

Fond Klub přátel umění

Archiv Moravské galerie v Brně

Fond Moravské uměleckoprůmyslové muzeum Brno

Knihovna Moravské galerie v Brně

Fond Brno-Kunstverein (1851-1910), č. 1605/1-21

Moravský zemský archiv

Fond Moravský živnostenský spolek.

Fond Moravský umělecký spolek/ Mährischer Kunstverein.

Museum der bildenden Künste Leipzig

Kunst 2: Acta die Sonnabends-Gesellschaft, resp. Verein der hiesigen Kunstfreunde, Vol. I, Acta 1, Vol. I, Nr. 2. (1828-1831).

Kunst 3: Acta Verein der Leipziger Kunstfreunde Vol. IV, Acta A 3, Vol. III, Nr. 2 (1835 - 1839)

Kunst 4a: Akten, die Begründung des Leipziger Kunstverein, Nr. 3 (1836).

Národní archiv

Fond České místodržitelství 1856-1883

Stadtarchiv Leipzig

Fond Der Leipziger Kunstverein

Verwaltungsakten: Rollfilm - Signatur Kap. 35, Nr. 5

Bibliothek, Stadtgeschichtliches Museum Leipzig

Fond Leipziger Kunstverein

Literární archiv Památníku národního písemnictví

Archiv Umělecké besedy

Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungs-Archiv

Fond Ministerium für Cultus und Unterricht

Fond Ministerium des Innern

Wiener Stadt- und Landesarchiv

Fond Künstlerhaus Wien

Dobový tisk

Brünner Morgenpost 1882.

Brünner Zeitung 1882, 1885.

Deutsches Kunstblatt 1850 - 1858.

Die Berichten des Leipziger Kunstvereins 1 – 25 (1837 – 1907).

Leipziger Allgemeine Zeitung 1841.

Leipziger Zeitung 1857.

Lumír, 1863.

Mährisch-schlesischer Correspondent 1911.

Národní listy 1863, 1864, 1883.

Tagesbote aus Mähren und Schlesien 1882.

Zlatá Praha 1895.

Literatura

150 Jahre Museum der bildenden Künste Leipzig 1837-1987. Ausstellung zum Jubiläum des Museums der bildenden Künste Leipzig 10. November 1987 bis 31. Januar 1988, Leipzig 1988.

ADAM Thomas, *Arbeitermilieu und Arbeiterbewegung in Leipzig 1871 – 1933*, Böhlau 1999.

ADAM Thomas, *Buergerliches Engagement und Zivilgesellschaft in deutschen und amerikanischen Städten des 19. Jahrhunderts im Vergleich*, In: RALPH Jessen – REICHHARDT Sven – AUSGAR Klein (Hg.), *Zivilgesellschaft als Geschichte, Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*, Wiesbaden 2004, s. 155-173.

ADAM Thomas, *Die Kommunalisierung von Kunst und Kultur als Grundkonsens der deutschen Gesellschaft ab dem ausgehenden 19. Jahrhundert*, in: *Die alte Stadt*, Heft 2/1999, str. 79-99.

AICHELBURG Wladimir, *Das Wiener Künstlerhaus 1861-2001*, Wien, 2003.

ANDERSON Benedict, *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha 2008.

ANGER Jindřich – ANGER Miroslav, *Josef Mánes. Dopisy (ed.)*, Praha 1998.

ARBES Jakub, *Z galerie českého herectva. Studie a črty biografické*, Praha 1914.

AXMAN Miloš – DLOUHÝ Miloslav – KOTALÍK Jiří (ed.), *Almanach Akademie výtvarných umění v Praze: ke 180. výročí založení (1799-1979)*, Praha 1979.

BAJGAROVÁ Jitka, *Hudební spolky v Brně a jejich role při utváření „hudebního obrazu“ města 1860-1918*, Brno 2005.

BARŠA Pavel – FULKA Josef, *Michel Foucault. Politika a estetika*. Praha 2005.

BARTOŠ Jan, *Národní divadlo a jeho budovatelé, Dějiny Národního divadla I.*, Praha 1933.

BEHNKE Christoph, *Zur Gründungsgeschichte Deutscher Kunstvereine*, in: MILLA Bernd – MUNDER Heike (Hrsg.), *Tatort Kunstverein. Eine kritische Überprüfung eines Vermittlungsmodells*, Nürnberg 2001, s. 11-21.

- BENJAMIN Walter, *Umělecké dílo v době své technické reprodukovatelnosti*, in: BENJAMIN Walter, *Literárněvědné studie*, Praha 2009, s. 299-326
- BERANOVÁ Věra, *Kapitoly z dějin českého estetického myšlení*, Ústí nad Labem 2000.
- BOROVÍČKA Michael – KAŠE Jiří – KUČERA Jan P. – BĚLINA Pavel, *Velké dějiny zemí Koruny české, XII.a, 1860-1890*, Praha 2012.
- BOURDIEU Pierre, *Teorie jednání*, Karolinum, Praha 1998.
- BRIEL Cornelia, *Der Sächsischer Kunstverein in den Jahren 1828-1833*. In: Dresdner Hefte, Jg. 5, H. 5, 1987, 1987, Beiträge zur Kulturgeschichte, 13. Johann Gottlob von Quandt und die kulturelle Emanzipationj des Dresdner Bürgertums zwischen 1815 und 1849, s. 13 -29.
- BULÍN Hynek, *Besední dům v Brně 1872 – 1922*, Brno 1922.
- CERMANOVÁ Jana, *Nástin historie Galerie plastik ve společensko-kulturním prostředí Hořic první čtvrtiny 20. století*, diplomová práce, Univerzita Karlova, Filosofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin 2005.
- CSÁKY MORITZ, *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieu in Zentraleuropa*, Wien – Köln – Weimar, 2010.
- Das Fest des Leipziger Künstlervereins*, Leipzig 1865.
- DEITERS Heinrich, *Geschichte der Allgemeinen deutschen Kunstgenossenschaft. Von ihrer Entstehung im Jahre 1856 bis auf die Gegenwart*, 1905 (?).
- DONNÉ Tereza, *Výroční prémie Krasoumné jednoty v Praze ve 2. polovině 19. století*, bakalářská diplomová práce, Ústav pro dějiny umění, Univerzita Karlova, Filosofická fakulta 2011.
- DŘÍMAL Jaroslav – PEŠL Václav, *Dějiny města Brna/2*, Brno 1973.
- ECO UMBERTO, *Dějiny krásy*, Praha 2005.
- ELIAS Norbert, *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie. I., Proměny chování světských horních vrstev na Západě*, Praha 2006.
- ELIAS Norbert, *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie. II., Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace*, Praha 2007.
- FASORA Lukáš, *Představitel obecní samosprávy. Příklad Rudolfa Rohrera*, in: FASORA Lukáš – HANUŠ Jiří – MALÍŘ Jiří, *Člověk na Moravě 19. století*, druhé vydání, Brno 2008, s. 124-139.
- FASORA Lukáš, *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*, Brno 2007.
- Festschrift Leipziger Künstlerverein 1858-1908*, Leipzig 1908.
- GLETTTLER Monika, *Die Wiener Tschechen um 1900*, München 1972.
- GURATZSCH Herwig, *Von Lucas Cranach bis Caspar David Friedrich: Museum der bildenden Künste Leipzig*, Stuttgart 1994.
- HABERMAS Jürgen, *Strukturální přeměna společnosti*, Praha 2000.
- HÁLEK Vítězslav, *Řeč ve valné hromadě Umělecké besedy ze dne 4. prosince 1864*, in: HÁLEK Vítězslav, *Články literární, Spisy*, Praha 1925.
- HAUSER Arnold, *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, Hamburg 1957.
- HELLER, Hermann, *Mährens Männer der Gegenwart : Biographisches Lexikon, 1. Teil: Gesetzgeber und Politiker*, Brünn 1912.
- HELLER Servác, *Jubileum veliké doby, obraz národního rozmachu před padesáti lety*, Praha 1918.
- HELLER Servác, *Z minulé doby našeho života národního, kulturního a politického, díl III.*, Praha 1921.
- HIRSCH Moritz, *Eröffnung des Künstlerhauses*, Brünn 1911.

HLAVAČKA Milan – POKORNÁ Magdalena – PAVLÍČEK W. Tomáš (ed.), *Collective and Individual Patronage and the Culture of Public Donation in Civil Society in the 19th and 20th Centuries in Central Europe*, Praha 2010.

HÖBELT Lothar, *Brünn in der deutschen Politik Altösterreichs*, in: FASORA Lukáš – HANUŠ Jiří – MALÍŘ Jiří (ed.), *Brno Vídni, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století. Brünn – Wien, Wien – Brünn. Landesmetropolen und Zentrum des Reiches im 19. Jahrhundert*, Brno 2008, s. 15 – 28.

HOBSBAWM Eric John, *Věk extrémů, krátké 20. století, 1914-1991*, Praha 1998.

HOJDA Zdeněk, *Kdo nakupoval na výstavách Krasoumné jednoty* in: *Město v české kultuře 19. století*, Praha 1983, str. 133 - 153.

HOJDA Zdeněk – POKORNÝ Jiří, *Pomníky a zapomínky*, Praha 1996.

HOJDA Zdeněk – PRAHL Roman, *Kunstverein nebo Künstlerverein? Hnutí umělců v Praze 1830-1856 = Kunstverein oder Künstlerverein? Die Künstlerbewegung in Prag 1830-1856*, Praha 2004.

HOJDA Zdeněk – PRAHL Roman, *Umění v konverzaci: Thunův salon*, in: LORENZOVÁ Helena – PETRASOVÁ Taťána, *Salony v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 35-46.

HOLEČEK Josef, *Pero*, Praha 1976.

HOMMEL Karsten, *Carl Lampe. Ein Leipziger Bildungsbürger, Unternehmer, Förderer von Kunst und Wissenschaft zwischen Romantik und Kaiserreich*, Beucha 2000.

HORSKÁ Pavla – MAUR Eduard – MUSIL Jiří, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha-Litomyšl, 2002.

HOSTINSKÝ Otakar, *První krok*. In: *Vzpomínky na paměť třicetileté činnosti Umělecké besedy 1863 - 1893*, Premie Umělecké besedy na rok 1894, Praha 1894.

HROCH Miroslav, *V národním zájmu*, Praha, 1999.

Christian Ritter d'Elvert, k. k. Hofrath a. D.: Gedenksblätter zu seinem 90. Geburtstage, Brünn 1893.

JANÁČEK Pavel, *Literární brak: operace vyloučení, operace nahrazení, 1938-1951*, Brno 2004.

JANÁS Robert, *Brněnské malířství od Říjnového diplomu do založení spolku Mährischer Kunstverein (1860-1882)*, in: *Brno v minulosti a dnes* 23, 2010, s. 105-119.

JANÁS Robert, *Brněnské malířství od založení spolku Mährischer Kunstverein do vzniku Klubu přátel umění (1882-1900)*, in: *Brno v minulosti a dnes* 24, 2011, s. 179-204.

JANÁS Robert, *Mährischer Kunstverein v letech 1882 – 1918, dějiny a výstavní činnost spolku*. Dizertační práce. Masarykova univerzita v Brně. Filosofická fakulta. Seminář dějin umění, Brno 2001.

JANÁS Robert a kol., *...z lásky k umění a sobě pro radost...: umělecké sbírka Heinricha Gomperze (1843-1894); aus Liebe zur Kunst, welche meine Freude war: die Kunstsammlung Heinrich Gomperz : [20.5.-17.10. 2004], Pražákův palác Moravské galerie v Brně*, Brno 2004.

JORDÁNKOVÁ Hana, *Klub přátel umění – nejstarší brněnský umělecký spolek*, in: KORDIOVSKÝ Emil (ed.), *Politické strany a spolky na jižní Moravě*, Mikulov 1993, s. 223-228.

KALINOVÁ Alena – NOVÁKOVÁ Lenka, *Dcerám českým... Brněnský vzdělávací spolek Vesna v letech 1870-1920*, Brno 2007.

- KAVKA Tomáš, „Hudebniny našich skladatelů za levnou cenu vydávati“ – Hudební matice v prvním desetiletí své existence (1871-1881), in: BAJGAROVÁ Jitka (ed.), *Miscellanea z výroční konference České společnosti pro hudební vědu 2008. Fenomén mecenášství v hudební kultuře Kabeláč-Ištván*, Praha 2010, s. 84-97.
- KAVKA Tomáš, *Německé Casino v čase vlády německých liberálů*, in: *Historica Pragensia* 2/ 2005, 2008, s. 99-119.
- KAVKA Tomáš, *Umělecká beseda a výstava „Pražské baroko“*, in: *České, slovenské a československé dějiny III.*, Hradec Králové 2009, s. 59 – 68.
- KIRSCH Otakar, *Německé muzejnictví na Moravě*, Masarykova univerzita v Brně, dizertační práce [rukopis], Masarykova univerzita. Filosofická fakulta. Historický ústav, Brno 2008.
- KLOTZ Heinrich, *Geschichte der deutschen Kunst, Dritter Band, Neuzeit und Moderne 1750-2000*, München 2000.
- KOCKA Jürgen, *Das lange 19. Jahrhundert*, Klett-Cotta, 2001.
- KOCKA Jürgen, *Bildungsbürgertum – Gesellschaftliche Formation oder Historikerkonstrukt?* In: KOCKA Jürgen: *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil IV. Politischer Einfluss und gesellschaftliche Formation*, Stuttgart 1989.
- KOCKA Jürgen, *Zivilgesellschaft in historischer Perspektive*, in: JESSEN Ralph - REICHHARDT Sven - ANSGAR Klein (Hg.), *Zivilgesellschaft als Geschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*, Wiesbaden 2004, str. 29- 42.
- KOŘALKA Jiří, *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha 1996.
- KRABBE R. Wolfgang, *Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert*, Göttingen 1989.
- KROUPA Jiří, *Školy dějin umění. Metodologie dějin umění*, Brno 1996.
- KUČERA Rudolf, *Občanská společnost. Koncept a jeho historizace*, in: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 4, č. 2, 2007, s. 219-231.
- KULKA Tomáš, *Umění a kýč*, Praha 2000.
- LAŠŤOVKA Marek – LAŠŤOVKOVÁ Barbora – RATAJ Tomáš – RATAJOVÁ Jana – TŘIKAČ Josef, *Pražské spolky. Soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895 - 1990*, Praha 1998.
- LENDEROVÁ Milena, *Malé zamyšlení nad česko-francouzskými vztahy*, in: FERRO Marc, *Dějiny Francie*, Praha 2006, s. 583-602.
- LIESKE Adina, *Arbeiterkultur und bürgerliche Kultur in Pilsen und Leipzig*, Bonn 2007.
- MALÍŘ Jiří, *K prosazování národní identity na Moravě ve druhé polovině 19. století*, in: BOROVSÝ Tomáš – JAN Libor – WIHODA Martin, *Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětadesátým narozeninám*, Brno 2003, s. 393-404.
- MALÍŘ Jiří, *Společnost v Brně mezi Besedním a Německým domem*, in: ŠTĚDRŮ Miloš – FRIMLOVÁ Lea – GEIST Zdeněk, *Besední dům. Architektura, společnost, kultura*, Brno 1995, s. 15-45.
- MAREK Michaela, *Kunst und Identitätspolitik, Architektur und Bildkünste im Prozess der tschechischen Nationsbildung*, Köln, 2004.
- MATYS Rudolf, *V umění volnost. Kapitoly z dějin Umělecké besedy*, Praha 2003.
- MENNINGER Eleanor Margaret, *Kulturelle Eliten und kollektives Mäzenatentum in Leipzig*, in: HÖPEL Thomas – SAMMLER Steffen (Hrsg.), *Kulturpolitik und Stadtkultur in Leipzig und Lyon (18.-20. Jahrhundert)*, Leipzig, 2004, s. 83 – 101.

- MENNINGER Eleanor Margaret, *Zivilgesellschaft jenseits der Bühne: Theater, Bildung und bürgerliches Mäzenatentum*, in: JESSEN, Ralph – REICHHARDT, Sven – AUSGAR, Klein (Hg.), *Zivilgesellschaft als Geschichte, Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*, Wiesbaden 2004.
- MUKAŘOVSKÝ JAN, *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*, Praha 1936.
- MÜLLER Anett, *Der Leipziger Kunstverein und das Museum der bildenden Künste – Materialien einer Geschichte (1836 – 1886/7)*, Leipzig 1995.
- MÜLLER Marcus, *Geschichte – Kunst – Kation. Die sprachliche Konstituierung einer 'deutschen' Kunstgeschichte aus diskursanalytischer Sicht*, Berlin 2007.
- MYŠKA MILAN a kol., *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*, Ostrava 2003.
- Neue deutsche biographie*, Bd. 14 Laverrenz - Locher-Freuler, Berlin 1985.
- NIPPERDEY Thomas, *Verein als die soziale Struktur der bürgerlichen Gesellschaft*, Göttingen 1972.
- OSSOWSKI Christina, *Der Leipziger Kunstverein – Wege und Wirkung*, in: OSSOWSKI Christina (Hrsg.), *150 Jahre Museum der bildenden Künste Leipzig 1837-1987. Ausstellung zum Jubiläum des Museums der bildenden Künste Leipzig 10. November 1987 bis 31. Januar 1988*, Leipzig 1987, s. 17-24.
- Ottův slovník naučný*. Třetí díl. B - Bianchi, Praha 1890.
- Ottův slovník naučný*. Dvacátýsedmý díl. Vůz – Žižkowski, Praha 1908
- PAVLÍK Jiří, *Václav František Červený: doba, život, dílo*, Praha 2006.
- PERNES Jiří, *Pod moravskou orlicí aneb dějiny moravanství*, Brno 1996.
- PERNES Jiří, *Škola pro Moravu. 100 let Vysokého učení technického v Brně*, Brno 1999.
- PEŠEK Jiří, *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům. Úvodní slovo v dvanácti bodech*. In: PEŠEK Jiří – LEDVINKA Václav (ed.): *Documenta Pragensia XVIII. Od středověkých bratrstev k moderním spolkům*. Praha 2009.
- PETRASOVÁ Taťána – LORENZOVA Helena (ed.), *Dějiny českého výtvarného umění (III/2) 1780/1890*, Praha 2001.
- PETRASOVÁ Taťána – PRAHL Roman (edd.), *Mnichov – Praha. Výtvarné umění mezi tradicí a modernou/München – Prag. Kunst zwischen Tradition und Moderne*, Praha 2012.
- POKORNÁ-PURKYŇOVÁ Růžena, *Život tří generací. Vzpomínky na velké Purkyně. Listy a články Karla Purkyně*, Praha 1944.
- POKORNÝ Jiří, *Německý sekulární mecenát v dlouhém 19. století*, in: Český časopis historický 2, 2010, s. 244-257.
- PRAHL Roman, *Kvetoucí varyto*, in: BLÁHOVÁ Kateřina – PETRBOK Václav (ed.), *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století*, Praha 2004, s. 275 – 287.
- RÁJA Martin, *Advokáti a společnost na Moravě v letech 1869-1914*. Disertační práce. Masarykova univerzita v Brně, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Jiří Malíř, 2011.
- REINECKE Gisela, *Charakter und kulturpolitische Bedeutung des Leipziger Kunstvereins in den 50er und 60er Jahren des 19. Jahrhunderts*, Diplom-Arbeit, Kulturwissenschaft und Germanistik an der Karl-Marx-Universität Leipzig, Leipzig 1971.
- ROUBÍK František, *Bibliografie časopisectva v Čechách z let 1863 - 95*, Praha 1930.
- RUMÍŠKOVÁ Marie, *Deutsch-böhmischer Künstlerbund, jeho výstavy a kritiky*. Bakalářská práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Alena Pomajzlová, Brno 2010.

- RYŠÁNEK Radek, *Franz Ritter von Felbinger. Brněnský naturalistický malíř*. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Lubomír Slavíček, Brno 2006.
- ŘEPA Milan, *Moravané nebo Češi? Vývoj národního vědomí na Moravě v 19. století*, Brno 2001.
- SEDLÁŘOVÁ Jitka, *Vereinigung deutscher bildender Künstler Mährens und Schlesiens: „Schole“ – dějiny spolku německomoravských výtvarných umělců v letech 1909-1945*, in: *90 let Domu umění města Brna. Architektura, historie, výstavy, kulturní činnost 1910-2000*, Brno 2001, s. 45-63.
- SEKYRKA Tomáš, *Sehr geehrte Mitglieder! Členové Krasoumné jednoty pro Čechy v roce 1894*, in: KROUPA Jiří – ŠEFERISOVÁ LOUDOVÁ Michaela – KONEČNÝ Lubomír (ed.), *Orbis atrium. K jubileu Lubomíra Slavíčka*, Brno 2009, s. 103-113.
- SCHIMPF Gudrun-Christine, *Geld macht Kultur, Kulturpolitik in Frankfurt am Main zwischen Mäzenatentum und öffentlicher Finanzierung 1866 – 1933*, Frankfurt am Main 2007.
- SCHMIDT Hans-Werner (Hrsg.), *Das Buch zum Museum: [anlässlich der Eröffnung des Museumsneubaues am 4. Dezember 2004]*, Museum der bildenden Künste Leipzig, Bielefeld 2004.
- SCHMIDT Hans-Werner (Hrsg.), *Kopf oder Zahl, Leipziger Gesichten und Geschichte*, Leipzig 2008.
- SCHMITZ, Thomas, *Die deutsche Kunstvereine im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Neuried 2001.
- SCHMUHL Hans-Walter, *Bürgertum und Stadt*, in: LUNDGREEN P. (Hg.), *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertum, Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs (1986-1997)*, Göttingen 2000.
- SLAVÍČEK Lubomír, *Umělecké dražby mezi komercí a prestiží*, in: PRAHL Roman – WINTER Tomáš (ed.), *Proměny dějin umění. Akta druhého sjezdu historiků umění*, Praha, Scriptorium 2007, s. 83 – 96.
- SLAVÍČEK Lubomír, *Gomperzova sbírka a její odkaz v kontextu dobového sběratelství*, in: ...z lásky k umění a sobě pro radost. *Umělecká sbírka Heinricha Gomperze (1843-1894)/aus Liber zur Kunst, welche meine Freude war. Die Kunstsammlung Heinrich Gomperz*, Brno 2004, s. 19-42.
- SMUTNÝ Bohumír, *Heinrich Gomperz – jeho původ, rodina a okolí*, in: ...z lásky k umění a sobě pro radost...: *umělecké sbírka Heinricha Gomperze (1843-1894); aus Liebe zur Kunst, welche meine Freude war: die Kunstsammlung Heinrich Gomperz : [20.5.-17.10.2004]*, Pražákův palác Moravské galerie v Brně), Brno 2004, s.9-18.
- SPERLÉ Victoria, *Kunstsammlung*. In: *Enzyklopädie der Neuzeit*. Bd. 7. Stuttgart 2008.
- ŠIMA Karel – KAVKA Tomáš – ZIMMERHAKLOVÁ Hana, *By means of singing to the heart, by means to the nation“. Choral Societies and Nationalist Mobilisation of Czechs in the 19th Century*. In: *Choral Societies and National Mobilisation in Europe*, Antwerp (v tisku).
- ŠIMA Karel, *Kultura českých národních festivit v 60. – 80. letech 19. století*, disertační práce, Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií 2009.
- ŠTAIF Jiří, *Dva typy občanského sdružování v době předbřeznové*, in: LEDVINKA Václav – PEŠEK Jiří, *Documenta pragensia XVIII. Od středověkých bratrstev k moderním spolkům.*, Praha 2000, s. 141 – 159.
- ŠTAIF Jiří, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830-1851*, Praha 2005.

- TEUPFER Werner, *Kunst und ihre Sammlung in Leipzig, Festschrift zum 100 jährigen Jubiläum des Leipziger Kunstvereins und Museums der bildenden Künste*, Leipzig 1937.
- THOMANN Olaf (Hrgs.), *125 Jahre Museum für Kunsthandwerk Leipzig, Grassimuseum, Teil 2/1. Die Museumschronik von den Anfängen bis zum Jahr 1929*, Leipzig 2003.
- TOMÁŠEK Petr, *Aus deutschem Lande. O našich německých výtvarnících na Moravě a ve Slezsku*, in: TOMÁŠEK Petr (ed.), *Moravská národní galerie*, Brno 2011, s. 158-177.
- TOMÁŠEK Petr (ed.), *Moravská národní galerie*, Brno 2011.
- TOMÍČKOVÁ Oldřiška, *Maixnerové. Čtyři generace jedné umělecké rodiny*. Hořice 2002.
- TUČNÝ František, *Výtvarný odbor v letech 1863-1913*, in: *Padesát let Umělecké besedy 1863-1913*, Praha 1913, s. 3-75.
- URBAN Otto, *Česká společnost 1848-1918*, Praha 1982.
- URBAN, Otto, *Kapitalismus a česká společnost*, Praha 1978.
- VELEK Luboš, *Strana ústavověrného velkostatku*, in: MALÍŘ Jiří – MAREK Pavel a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861-2004. I. Díl: Období 1861-1938*, Brno 2005, s. 87-108.
- VLNAS Vít (ed.), *Obrazárna v Čechách 1796-1918. katalog výstavy, uspořádané Národní galerií v Praze u příležitosti dvoustého výročí založení Obrazárny Společnosti vlasteneckých přátel umění : Praha [11.4.-30.6.] 1996*, Praha 1996.
- VOGEL, Julius, *Das städtische Museum zu Leipzig. Von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, Leipzig 1892.
- WAGNER Isabel, *Vereinigungen für die Kunst in Leipzig im 1. Drittel des 19. Jahrhunderts*, Diplomarbeit, Universität Leipzig, 2005.
- WEHLER Hans-Ulrich, *Deutscher Gesellschaftsgeschichte. Bd. 3. Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849-1914*, München 1995.
- WEHLER Hans-Ulrich, *Die Zielutopie der "Bürgerlichen Gesellschaft" und die "Zivilgesellschaft" heute*, in: Lundgreen Peter (Hg.), *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs (1986-1997)*, Göttingen 2000.
- WITTLICH Petr, *Literatura k dějinám umění. Vývojový přehled*, Praha 2008.
- ZAPLETAL Tomáš, *Pomník Gustava Winterhollera*, in: *Brno v minulosti a dnes* 23, 2010, s. 123-143.
- ZATLOUKAL Pavel, *Brněnská architektura 1815-1915. Průvodce*, Brno 2000.
- ZATLOUKAL Pavel, *Brněnský Dům umělců a jeho někdejší architektura*, in: *90 let Domu umění města Brna. Historie jednoho domu*, Brno 2000, s. 37-44.